

բախտ։ Մենք աւելորդը, անտեղին, անբաւարարը կ'ատենք։ Իր բոլոր սեթեւեթեալ յիմարութեանը մէջ ես չեմ կրնար կործանել Աւֆշին (Նար-Պէյ), վասնզի այդ galimatias-ին մէջ աննուազն մարդու բեկորներ կան, բայց ջուրին տուած եմ այդ մարդուն բոլոր քնարերգական շողջողուն, տօնադարդ պատկերները։ Կը գրեմ այս տողերը խորունկ ցաւով անշուշտ, քանի որ քիչիկ մը ողջմտութիւն, քիչիկ մը նուազ գովասանքի փոյթ, այդ կիներ թերեւս դնէին ուղիղ ճամբուն։ Ունէր խելք, զարգացում, համբերութիւն, իր ժամանակին ոճը գործածելու ճկունութիւն։ Ունէր մանաւանդ աշխարհէն լայն ճանաչում, արպարներ, կիրք ու զգայնութիւն։ Այս տարբերով Եսայիան վարժարանէն չըջանաւարածէն աղջիկ ի վիճակի էր իր վէպը գրելու։ Ու փոխանակ ընելու այս պարկեշտ պարտքը, Տիկին Տիւսար անգոյ հարցերու ցուցակաւ է կանգնած։ Ու կորսնցուցած է առիթը մարդեր, ժամանակ մը, իրաւ ապրումներ սեւեռելու։ Ունիք աւելի հետաքրքրական օրինակ մը, դարձեալ կին գրող է մը։ Օրիորդ Ալիս անունին տակ Տիկին Սրպիլ գրած է Աւֆշին Էն-Քալէ վէպը։ Այդ վէպին մէջ կայ Տիկին Տիւսար մը, իր ուսման թիւղմով, կայ Տիկին Տօնելեան մը (Սրպիլի առաջին ամուսնական անունը) իր իրական ապրումներով։ Վէպին առաջին մասը գրուած է Պէրպէրեանին սկսած շողջողուն ոճովը։ Երկրորդը՝ Իրապաշտներուն պահանջած չոր կերպովը։ Այսօր մենք կ'անգիտանանք այդ վէպին առաջին մասը, բայց կը դուրդուրանք երկրորդին վրայ։ Ու ասիկա վճռական է։ Պէրպէրեան այդ տողերը երբ ստորագրեց՝ գոյութիւն ունէր ժիւ։ Դարու եւրոպական վէպին ամբողջ հասակը։ Անշուշտ նոր կը սկսէր Սթանտալի փառքը, բայց իրապաշտ եւրոպական վէպը տապալած էր Հիւկոն, անվերադարձ։ 1885ին խօսիլ Թշնամիէն վրայ Պէրպէրեանին ոճովը՝ կը նշանակէ Ֆալ հաւատարիմ պատանեկան զգայնութիւններու։

(Շարունակելի)

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԵ-ԲԵՆԵՍԻՐԵԿԵՆ

ՊԱՊ ԱՐԺԱԿՈՒՆԻ

Յիրաւի, այդ ժամանակ բովանդակ եւրոպայի և Մերձաւոր Արեւելքի մէջ միայն երեք կազմակերպուած պետութիւններ գոյութիւն ունէին։ Հռոմէական կայսրութիւն, Պարսկական միապետութիւն, և այս երկու մրցակից ու թշնամի երկիրներու միջև՝ եւրոպայը, Հայաստան։

Միջագետքէն մինչև Ատլանտեան զրաւունդ ազգերն ու երկիրները կ'աներ էր Հռոմէական կայսրութիւնը։ Միջագետքէն մինչև Հնդկաստան, Պարսիկ գերակշիռ տէրութիւնը կը պարտադրէր ամենուն իր հեղինակութիւնը։

Ուստի զարմանալու հարկ կ'այլ, եթէ այս երկու հսկայ անհաշտ ուսմաներու մէջ ինկած երրորդ կազմակերպուած թագաւորութիւնը, Հայաստան, իր աշխարհագրական դիրքին պատճառաւ, դառնար կուսական ծոր երկուքին համար։

Հայաստան՝ Հռոմի ձեռքին, մշտական սպառնալիք մըն էր Պարսկաստանի արեւմտեան սահմանին։ Հայաստան՝ Պարսկաստանի ենթակայ, Փոքր Ասիոյ Հռոմէական գաւառները կը վտանգէր Սասանեան արշաւող հեծելազույններու իրական սարսափով։

Որով երբ Սասանեան Արքան Արեւմտքի կայսրութեան հետ պատերազմի հարցը կ'որոշար, նախ հաշուի պիտի առնէր Հայաստանը։ Միւս կողմէ, երբ Բիւզանդական կայսրը արեւելեան արշաւանք մը կը ծրագրէր, առաջին կարգադրելիք խնդիրը Հայաստանն էր։

3. ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱՅ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԵՎԱՐՔԸ

Ահա Շապուհ կը մօտենայ իր քսանհինգ տարիքին։ Այժմ միահեծան տէրը արեւելեան կայսրութեան, ինչպէս Կոստանդին⁽²⁾,

(2) Մեծն Կոստանդինոսը պիտի կոչենք Կոստանդին, հետագային Կոստանդինոս կայսր աւանունին հետ շփոթութիւնը նուազեցնելու մտադրութեամբ։

տարիներու ընթացքին, իր մրակիցները, կայսր կամ թագախնդիր, գինու գորութեամբ խորտակելէ վերջ, միահեծան աւերակալը եղած էր արեւմտեան կայսրութեան:

Շապուհի փառատենչիկ միտքը Հռոմէական թշնամիին հետ չափուելու պատրուակ կամ պատճառներ որոճալուն, երեքը իր աչքին խիստ ծանրակշիւ պիտի համարուէին, եթէ նոյնիսկ իրականին մէջ այդքան ալ բիւսիկական չըլլային:

Երեքէն կարեւորագոյնը: Համբաււոր Քառասնամեայ Սաղաղութեան դաշինքը կը մօտենար իր վախճանին:

297ին, Պարսիկ թագաւոր Ներսէսը Զախմախի պարտութիւն կրած էր Գրակղեւորանոս Կայսեր բանակներէն: Սաղաղութեան դաշինքը նուաստացուցիչ էր Պարսկաստանի համար: Հինգ նահանգներ Հռոմի կը արուէին: Հայաստանի արեւելեան սահմաններն իսկ կ'ընդարձակուէին ի հաշիւ պարսկական Ատրպատականի հողամասերուն, հոչակաւոր Մեծն Տրդատի վերահաստատուած իշխանութիւնը ամրապնդելու համար:

Իսկ դաշինքին ուրիշ մէկ պայմանը կը պարտադրէր երկուստեք քառասուն տարի խաղաղութեան պահպանում:

Զարմանալիօրէն, երկու կողմերն ալ այս վերջին պայմանը հաւատարմութեամբ կը յարգէին:

Հակառակ այն իրողութեան որ պարսկական արքունիքի համար հինգ նահանգներուն կորուստը յոյժ վարկաբեկիչ և սև արատ մըն էր Սասանեան մինչև այդ յաղթական փալիլուն վահանին վրայ, Ներսէսի յաջորդները կ'լլած էին այս նախատինքը, սանձած ամբարտաւան ռազմասէր յաւակնութիւնները և խոնարհեցուցած ուռուցիկ նշանակները իրենց գոռոզութեան, ու հաւատարիմ յարատեւութեամբ յարգած դաշինքի պայմանները, ի մասնաւորի խաղաղութեան վերաբերեալ յոյուածը:

Յաջորդ պատճառը, որ Շապուհի դիւրագրգիւ զժգոհութիւնը կը հրահրէր, Կոստանդին Կայսեր կողմէ Պարսկաստանի ներքին զորքերուն միջամուխ ըլլալու պարագան էր:

Շապուհէն առաջ և իր օրով, քրիստոնէութիւնը արագ նուաճումներ կատարած էր պարսկական հողերու վրայ: Երիտասարդ

Շապուհ, որ հետագային Զրադաշտական գրութիւնները հաւաքել պիտի տար, զրուգուած կրօնամոլութենէ, կամ մեծագոյնիկ Մոգերէն, խիստ հրամաններ արձակած էր Պարսկաստանի քրիստոնեաներուն դէմ⁽¹⁰⁾:

Այս վերջինները աչքերին ուզողցին տալին քրիստոնեայ Հռոմէական կայսեր, Կոստանդինին, և անոր պաշտպանութիւնը խնդրեցին: Շապուհ ծանր հարկերով պատժեց իր այս հպատակները, որ յիմարական ամբարտաւանութիւնը ունեցեր էին դիմելու օտար թշնամիին իրենց տիրոջ դէմ: Երբ Սիմէոն Եպիսկոպոսը, որ Տիգրանի մօտ Սելևկիա փարթամ քաղաքի քրիստոնեայ կրօնապետն էր, բողոք բարձրացուց, Շապուհ, զայրացած, հրամայեց փակել եկեղեցիները և զրաւել անոնց կալուածները, իսկ յանդուգն Սիմէոնն ալ մահուան դատապարտեց:

Կոստանդին Կայսրը դիմեց Շապուհին, քրիստոնեաներու ինպատ: Նման քաջ մը պիտի ծագալէր աւելի ևս զրդուելու Շապուհը:

Թէկոսրէ, եկեղեցական պատմիչը, Կայսեր՝ Շապուհին զրած երկար նամակը ընդօրինակելէ վերջ, իր կողմէ կ'աւելցնէ. «Այս գերագնիւ կայսրը աշխարհ կարեկից խնամք ունէր ճշմարիտ հաւատքը պաշտօններու հանդէպ, որ ան ոչ մինակ հոգածու էր իր հպատակներուն, այլ նաև ուրիշ թագաւորներու հպատակներուն»⁽¹¹⁾:

Սասանեան արքունիքի համար, միջազգային քաղաքականութեան տեսակէտէ, այս բոլորովին նոր և կնճառ երևոյթ էր, քրիստոնեայ հպատակներու պարագան, որ յաջորդ դարուն, այնքան դժնդակ անդրադարձումներ պիտի ունենար հայ կեանքի մէջ:

Վերջին պատճառ Շապուհի զժգոհութեան: Իր մեծ եղբոր պարագան էր:

Ինչպէս վերը յիշեցինք, պարսիկ մեծ իշխանները բանտարկած էին Շապուհի մեծ եղբայրը՝ Սիմիզդը, որուն իրաւունքն էր ստանալ թագը իր հայրը մեռնելէն վերջ:

Այս ուսումնական իշխանը տասնչորս տարի արգելափակուած մնալէ վերջ, իր մէկ կնոջ հնարամիտ օժանդակութեամբ

(10) Sozomen, II. էջ 9, 10.

(11) Theodoret, I էջ 24.

բանտէն փախած էր, նախ գացած հայ թա-
ղաւորի մօտ, որ իր բարեկամն էր, ապա
ապաստանած Կոստանդին Կայսեր մօտ⁽¹²⁾։

Հռոմէական արքունիքի համար սկըզ-
բունք դարձած էր առօք փառօք ընդունիլ
և պահպանել այն օտարազգի իշխաններն
ու արքայազունները, որոնք, կամ պա-
տանդ և կամ փախտական, կը յանձնուէին
Հռոմայեցիներուն։ Պատճառն ալ պարզ էր։
Պետական քաղաքականութեան յարափո-
փոխ պայմանները կրնային ստեղծել այն-
պիսի կացութիւն, ուր կայսրը այս իշ-
խանները կրնար շահագործել, որպէս քա-
ղաքական զէնք, ի նպատակ Հռոմի։ Կամ
թշնամի երկիրներուն մէջ ներքին խռովու-
թիւններ սերմանելու, և կամ թագապա-
հանջ ներկայացնելու։

Կոստանդին Կայսրը ամենամեծ պա-
տիւններով ընդունած էր Որմիզդ իշխանը և
կը պահէր զայն արքունիքի մօտ։

Շապուհ չէր կրնար անտեսել այն իրո-
ղութիւնը թէ Որմիզդ իր մրցակիցն էր Սա-
սանեան զահին համար։ Եւ աւելի իրաւա-
սու պահանջատէր։ Պարսկաստանի մէջ,
օրին մէկը, զժգոհ իշխանները կրնային
Որմիզդի ի նպաստ դաւեր լարել։

Արաբական երկարատեւ և յաղթական
կոխներէ իր բնածին ինքնապատահութիւնը
ա՛լ աւելի ամրապնդուած, Շապուհ որոշեց
պատերազմ Հռոմի դէմ։ Ան կ'ուզէր վրէժ-
խընդիր ըլլալ իր պապուն՝ Ներսէս թա-
ղաւորի ամօթալի պարտութեան։

Դեռ գաշինքի պայմանաժամը չլրա-
ցած, Շապուհ սկսաւ իր ռազմական պատ-
րաստութիւններուն։

Եւ իր առաջին զօրքը պիտի ըլլար
լուծել Հայաստանի հարցը։ Եթէ կարելի
չըլլար հայ արքունիքը սիրաշահիլ, զոնէ
ջանալու էր զայն կերպով մը չեզոքացը-
նել, և թոյլ չտալ որ Հռոմին զինակցի։

Շապուհ գիտեր որ Քառասնամեայ դա-
շինքի տեղդութեան, չըսելու համար ատկէ
ստաջ ալ, Հայ Արշակունի թագաւորները
Բիւզանդական արքունիքի պաշտպանեալ-
ները և կողմնակիցները եղած էին⁽¹³⁾։

Իր նախապատրաստական աշխատանք-

ներուն մէջ երկտասարդ Շապուհ ի յայտ
բերու իր զիւանդկտական զօրծունէու-
թեան մէկ տիրական զիծը, որ երբեք ձեռքէ
չձգեց իր երկարատեւ իշխանութեան ըն-
թացքին։ Այն է՝ ամէն միջոցներով, նե-
րելի կամ ոչ, հայ նախարարներու մէ-
ջէն կողմնակիցներ ճարել, զանոնք մղել
ներքին պայքարներու թէ՛ հայ թագաւորի
դէմ և թէ բիւզանդատէր նախարարներուն։
Փայլուն խոստումներ, ա՛լ աւելի փայլուն
ոտկի, դաւ, սուտ երդում, օպանալիք,
պարագային համեմատ՝ յայտնի, աշխպէս
ծածկարար զօրափյոջ հանդիսանալ անջա-
տողական վտանգաւոր ծրագիրներ որո-
ճացող փառասէր և յանդուգն հայ նա-
խարարներու։

Փաւստոսի գիրքը ամբողջութեամբ
բարձրադասակ վկան կը հանդիսանայ Շա-
պուհի աշխարհի բազմահանգույց զօրծու-
նէութեան։

Կրնանք անվարան բռնի որ Սոսանեան
թագաւորներէն Շապուհ Բ. ի միջոցաւ և
իր զօրծոն աջակցութեամբն էր որ հայ նա-
խարարներու մէջ մինչև այդ անկազմա-
կերպ Պարսկական Կուսակցութիւնը վերա-
կազմուեցաւ և ուժեղացաւ, որ Շապուհի
օրով հասաւ իր զօրութեան գագաթնակէ-
տին, ապրեցաւ իր սարսափելի յաղթա-
նակի ժամը, և նոյնքան զօրաւոր Հայ Բիւ-
զանդական Կուսակցութեան ձեռքէն խլե-
լով առաջնութիւնը, Հայաստան աշխարհի
մէջ արեան բաղանիքներ սարքեց։

Այսպէս, երբ Շապուհ պատերազմի
վճիռ տուաւ, սկսաւ գաղտնի զօրծունէու-
թեան հայ թագաւոր Տիրանի դէմ։

334 կամ 335 թուականն էր⁽¹⁴⁾։

Շապուհի զօրծակալները արդէն սկսած
էին իրենց մեքենայութիւններուն։ Հայ
նախարարներէն անոնք աւելի հակամէտ
էին պարսկական ողորմումներու և մերձեց-
ման, որոնց բնագաւառները սահմանակից
էին Պարսկաստանի, որոնք, այդ պատճա-
սաւ ալ, առեւտրական և անտեսական կա-
պեր ունեցած կրնային ըլլալ իրենց հօգի
զրացիին հետ։ Ահա այդ տեսակէտէ, Շա-
պուհի զօրծակալներու ամենէն աւելի մօ-
տենալիք անձերը գլխաւորաբար Արժրուհի
և Սիւնի իշխանութիւններէն կ'ըլլային։

(12) Zosimus, էջ 107։

(13) Դիւրութեան համար յետ այսու Հռոմէա-
կան կայսրութեան պիտի ակնարկենք որպէս
Բիւզանդական կայսրութիւն։

(14) Տե՛ս Յաւելուած Բ. — Ժամանակագրական
խնդիրներ։

Այս պարագային, երիտասարդ Շապուհի յանդուգն ծրագիրն էր նույնինքն Հայ Արշակունցի թագաւորի անձը ձեռք ձգելը, հասկնալիօրէն խտրեքայական միջոցներով, առեւանգել Տիրանը և պահել կալանաւոր Պարսկաստանի մէջ, կամ, դէպքերու դարձացումը եթէ պահանջէ, սպաննել զինքը։ Եւ Շապուհ մանր մունր փափկանկատ հաշիւներու մտադիր պիտի չըլլար, ո՛չ այս պարագային, երբ խնդիրը կը վերաբերէր թագաւորի մը, որ կը պատկանէր Սասանեաններու ոխերիմ թշնամի և յաւէտ աւտելի Արշակունցի ընտանիքին։

Հաւանաբար, Շապուհի այս չափազանց յայտուռն որոշումը՝ զրացի երկրի մը վեհապետը թակարդի ձգելով առեւանգելու, մասամբ մը ներշնչուած կրնար ըլլալ Պարսկական Կուսակցութեան մէկ կամ աւելի նախարարներէն, որոնք անտարակոյս վրտահեցուցած էին թէ, անգամ մը որ Տիրան թագաւորը մէջտեղէն վերնար, երկրին մէջ պիտի սեղծուէր այնպիսի քառասուն վրձակ մը, որ Պարսկա-Բիւզանդական պատերազմի պարագային, Շապուհի թշնամին ի վրձակի պիտի չըլլար օգտուելու հայ ուժերէն։

Եւ այս համոզումով ալ ընթացք տըրուեցաւ դաւադրութեան։

Այս վտանգալի ձեռնարկին յարմար անձը նկատուեցաւ Ատրպատականի սահմանապահ Սատրապը՝ Վարազ։

Վարազ անմիջապէս գործի անցնելով, իրեն օգնական և դաւակից ճարեց նոյնինքն Հայ թագաւորի սենեկապետը՝ Փիտակ Սիւնի, որուն հետ բարեկամ էր⁽¹⁵⁾։

Երկուքին վարպետօրէն ծրագրած դաւը վերջապէս յաջող վախճանի յանգեցաւ և Տիրան ինկաւ Վարազի ձեռքը։

Հայ թագաւորի հետ էր նաև թագուհին և մանկահասակ Արշակը։

Շիկացած երկաթով Տիրանի աչքերը տաղեցին։ Այս վայրագ արարքը՝ պատիժէ աւելի բան մըն էր։ Ընդհանրապէս, ընդունուած ըլլալով որ երկրի մը վեհապետը ֆիզիքական կատարելութեամբ օժտուած անձ մը պէտք է ըլլայ, զինք անդամահատել կամ մարմինը խաթարել, այլևս կը զրկէր զինքը գահը գրաւելու իրաւունքէն։

Ապագային Բիւզանդական արքունիքն ալ պիտի խրացնէր այս անպարտոյն մեթոտը, թագախնդիրներու կոտորացող ախորժակը մարելու համար։

Անակնկալի եկած հայ աւագանին սակաւ խուճապահար չեղաւ։ Մեծ ժողով մը գումարելով, իրենց մէջէն երկու մեծ նախարարներ, Անդովկ Սիւնի և Արշաւիր Կամսարական, երկուքն ալ իրենց պատկան տոհմի նահապետներ, ընտրուեցան զեսպաններ, որոնք պիտի ներկայանային Կոստանդին Կայսեր և անկէ պաշտպանութիւն և օգնական բանակ ուղէին։

Մինչ հայ զեսպանները ճամբու էին, Շապուհ առանց ժամանակ կորսնցնելու մտաւ Հայաստան երկրորդ գրաւելու։

Այն նախարարները որոնք հակառակ էին Շապուհին, անկարող դիմագրելու, իրենց ընտանիքով փախուտա տուին և ապաստանեցան Բիւզանդական հողեր⁽¹⁶⁾։

Կոստանդին, որ Շապուհի վարպետ շարժումներուն կը հետեւէր ուշի ուշով, Կաղիայէն կանչեց իր զաւակը Կոստանդինոս, որ հազիւ տասնեօթ տարեկան էր, և Հայաստան զրկուելիք Բիւզանդական բանակի հրամանատար կարգեց⁽¹⁷⁾։

Պարսիկ բանակը յառաջացեր էր Բասեն գաւառը, Ուխտա գիւղը։ Կայսերական լէզդեաններ հասան հոն և յաղթելով, թշնամին վտարեցին երկրէն։ Տիրան թագաւորի դէմ դաւադրութեան մասնակից հայ նախարարներ Կոստանդինոսի և իր խորհրդակիցներու կարգադրութեամբ ձերբակալուելով Հոռմ զրկուեցան։ Փախստական նախարարներ վերադարձան իրենց տեղերը, և երկրի կառավարութիւնը ժամանակաւորապէս յանձնուեցաւ Անդովկ Սիւնիի և Արշաւիր Կամսարականի⁽¹⁸⁾։

Այսպիսով Հայաստանի մէջ կրկին կը վերահաստատուէր Բիւզանդական շահերու նպաստաւոր գոյավրձակ մը, որ Մեծն Տերզատի օրերէն ի վեր շատ քիչ անգամ վը-

(16) Փաւստոս, Գ. էջ 21։

(17) Julian, Vol. I. էջ 47

(18) Փաւստոս, Գ. էջ 21; Julian, Vol. I. էջ 53; Զուլիանոս Կայսեր՝ Կոստանդինոսի մահուան առթիւ խոսած ճառին մէջ Հայ-Պարսիկ դէպքերու մասին ըրած ակնարկութիւնները աւելի կը լուսարանեն Փաւստոսի ըսածները Տիրանի անկուսման մինչև Արշակի գահակալութիւնը քանի մը տարուան միջնաբարի մասին։

(15) Փաւստոս, Գ. էջ 20։

տանգուած էր: Եւ որպէսզի սոյն գոյազի-
նակը ապահով կերպով շարունակուի՝ Կոս-
տանդինոս պատանդ կը վերցնէր Տիրանի
անդրանիկ զաւակը՝ մեռած Արտաշէսի որ-
դին Տիրիթը, և երկրորդ զաւակը՝ Տրդա-
տին (19):

Տիրանի յաջորդին հարցը զբաղեցուցած
ըլլալու էր Կոստանդին Կայսրը, որուն հա-
մար, ինչպէս նաև Բիւզանդական միւս
կայսրերու, Հայաստանի Բիւզանդիոնի
կողմնակցութիւնը էական պայմանն էր Ա-
րեւելքի խաղաղութիւնը պահպանելու տե-
սակէտէ:

335ին, Կոստանդին Կայսրը, թէև միա-
հեծան տիրակալը ամբողջ կայսրութեան,
իր երեք որդիներուն մէջ կը բաժնէր աէ-
րութիւնը: Այս երեքը, Կոստանդին կըրտ-
անը, Կոստանդինոս և Կոստաս, թէև զեռ-
անչափահաս էին, բայց մանուկ հասակէն
կայսրը զիրենք պետական գործերու վար-
ժեցուցած էր: Իւրաքանչիւրին յաջորդա-
բար տրուած էր Կեսար պատուանունը, որ
առհասարակ կը շնորհուէր փոխարքայի
կամ կայսեր օգնականի, ինչպէս Օգոստոս
տիտղոսը կը պատկանէր միմիայն կայսրի:

Կրտսեր Կոստանդինին բաժին կ'իյնար
Գաղիան, Կոստանդինոս՝ արևելեան երկիր-
ներու, և երրորդ զաւակը՝ Կոստաս՝ Իտա-
լիա, Ալբանիէ և արևմտեան Իլլիրիա:

Բացի իր երեք զաւակներէն, Կայսրը
բաժին հանեց իր երկու եղբորորդիներուն,
Տալմատիոս և Հաննիպալիանոս: Առաջինը՝
Գոթական սահմաններու, Մակեդոնիոյ,
Թրակիոյ և Յունաստանի կառավարութիւնը
կը ստանձնէր, Կեսար տիտղոսով: Իսկ Հան-
նիպալիանոսին կը յանձնուէր Պոնտոս, Փոքր
Հայք և Կապադովկիա: Զարմանալին՝ Հան-
նիպալիանոսին տրուած տիտղոսն է, Թա-
զաւոր: Այս կէտը շուարհացուցիչ կը գտնեն
շատեր, ինչպէս Կիպպոն (20), և անհասկը-
նայի թէ ինչո՞ւ Կայսրը իր զաւակներուն և
Տալմատիոսին Կեսար տիտղոսը կուտայ, իսկ
Հաննիպալիանոսը կը հռչակէ Թագաւոր, որ

յաչս Հռոմայեցիներու ատելի տիտղոս մըն
էր:

Հայաստանի այդ ատենուան քաղա-
քական կացութիւնը թերևս Կայսեր առած
այս առեղծուածային քայլին բացատրու-
թիւնը կրնայ տալ:

Երբ Հայ զենսղանները իրեն կը դի-
մէին զինուորական օժանդակութեան հա-
մար, Կոստանդին Կայսրը, խորապէս զի-
տակցելով Հայաստանը միշտ Բիւզանդա-
կան նժարի մէջ պահելու անհրաժեշտու-
թեան, մանաւանդ որ քրիստոնէութիւնը
երկու պետութիւններու կապը ա՛յլ աւելի
կ'ամրապնդէր, յարմար դատած կրնար ըլ-
լալ Արշակունիի տեղ իր արքայական ըն-
տանիքէն մէկու մը Հայաստանի թագաւոր
ըլլալը:

Երբ Կայսեր լեզգէնները Հայաստան
հասնելով կասեցուցին Պարսիկ բանակի յա-
ռաջխաղացքը և ստիպեցին Շապուհը նա-
հանջել և վերադառնալ իր երկիրը, Կոս-
տանդին Հայաստանն ալ, ինչպէս Փոքր
Հայքը, իր եղբորորդի Հաննիպալիանոսի
գերիշխանութեան տակ կ'ուզէր տեսնել:
Հայ աշխարհը ի թէ Բիւզանդական բանակ-
ներով պիտի պաշտպանուէր, յարմար էր
որ Բիւզանդական իշխան մըն ալ Արշա-
կունի թագը զնէր իր գլխին:

Եւ Հաննիպալիանոս կ'ստանար Կայս-
րէն Հռոմայեցիներու ականջին տարօրինակ
հնչող աննախընթաց տիտղոսը, Թագաւոր:
Որովհետև արևելեան ժողովուրդներու հա-
մար աւելի հասկնալի, յարգուած և պաշ-
տելի տիտղոս մըն էր Թագաւորը, քան թէ
օտարոտի և կասկածելի Կեսարը (21):

Հայ նախարարներ սակայն Կայսեր առա-
ջարկը կամ ծրագիրը չէին կրնար ընդունիլ:

Արշակունի անունը Հայաստանի մէջ,
ինչպէս ատենօք Պարսկաստանի, յաչս ժո-
ղովուրդներու, այլևս ստացած էր ան-
կասկածելի նուիրակնութիւն մը, որ մի-
միայն աստուածներու ստորոգելի կրնար
համարուիլ:

(19) Խորենացի, Գ. էջ 13: Թէև Խորենացին
Տրդատին երրորդ որդի կը կոչէ, կը թուի թէ այս
տեղ է, քանի որ Տիրանի կայանաւորման ա-
տեն Արշակ մանուկ էր (Փաւստոս, Գ. էջ 20):
Իսկ Խորենացին Տրդատին համար կ'ըսէ թէ պա-
տանդ գնաց իր «կնոջ որդիներով»:

(20) Gibbon, Vol. II, էջ 212:

(21) Ամմիանոսի Պատմութեան մէջ կը զըտ-
նենք թէ Հաննիպալիանոսին տրուած է ոչ թէ
Թագաւոր այլ Թագաւոր Թագաւորաց տիտղոսը, որ
կը խորհէր թէ ուրիշ նպատակով չէր կարելի
մեկնարանել բացի արևելքի ժողովուրդներուն
զինք աւելի ընդունելի դարձնելու համար, (Am-
mianus, Exerpts of Valesius, էջ 35):

Պարթևները, կ'ըսէ Ամմիանոս, Արշակը կը յարգէին որպէս աստուած մը, և իրենց պաշտամունքը հանդէպ իրեն աշխարհի յառաջ գացած էր որ, մինչև մեր օրերը, միմիայն Արշակի սերունդէն մարդ մը, եթէ ոեւէ տեղ կայ հաս մը, նախընտրելի է զահուն համար քան ուրիշները: Նոյնիսկ քաղաքային կոխներուն, որ շարունակ կը պատահի իրենց մէջ, ամէն անձ որբապղծութիւն կը համարէ ձեռք բարձրացնել Արշակունիի մը, հոգ չէ թէ սա զինուած է կամ պարզ քաղաքացի մը⁽²²⁾:

Նոյնը Հայաստանի մէջ: Արշակունի ընտանիքը, որ ահա երեք հարիւր տարիէ ի վեր, հայկական զահը կը գրաւէր, ամէն բանէ վեր էր: Անհատ Արշակունիներէն՝ ամանց դէմ եթէ ընդգրգում տեղի իսկ ունենար, ընտանիքին նուիրական վարկը կտրուէր քնար: Հարիւր տարի ևս պէտք էր անցնէր որ, շարունակական հարուածներու, դաւերու և սպրանքներու ճնշման տակ շիջէր այդ վեհափայլ վարկին նախա-մեծար լոյսը:

Հաննիպալիանոսը ինչ տիտղոսով ալ ներկայանար, անընդունելի էր հայկական բարձրաւանդակի ժողովուրդներուն: Ուստի երկիրը ժամանակաւորապէս պիտի կառավարէին երկու Հայ իշխանները, Անդովկ և Արշակիր, մինչև Արշակունիի մը վերըստին պապինական թագով պսակուիլը: Անդովկ, որպէս նահապետը Հայաստանի ամենամեծ նախարարութեան, Սիւնի, Իսկ Արշակիր կամարական, հաւանաբար որպէս Արշակունի մեծ ընտանիքի մէկ ճիւղին պատկանելուն համար:

Շապուհ թագաւորի կրած այս առաջին ձախողութիւնը, հոգ չէ թէ սա իր ծրագրած մեծ և թերևս երկարատև պատերազմի սկզբնական հետախուզիչ մէկ բաղադրամասն էր, շրջահայեաց խոհմութիւն թեւադրեց իւրեն: Անտարակոյս իր հայ գործակիցները, որոնք հիմա աքսորուած էին Բելգանդական հրամանատարութեան կողմէ⁽²³⁾, ատենին մեծամեծ յոյսերով ներշնչած էին զինք՝ զիւրին յաջողութեան մը հեռանկարով:

Զոյոյ ընթանալու էր, մանաւանդ որ

երկատարդ Կոստանդինոսի և Հաննիպալիանոսի լեզէոնները հայկական հողերու վրայ էին: Իսկ հետզհետէ, Շապուհի լըրտես գործակալները պիտի խմացնէին թէ նոյնինքն Կոստանդին կայսրը հակայական պատրաստութիւններու սկսած էր արեւելեան մեծ արշաւանքի մը համար Պարսկաստանի դէմ, իր որդւոյն և եղբորորդւոյն առաջին յաջողութիւնը վերջնական յաղթանակով մը պսակելու համար:

Շապուհ զենպաններ փութացուց կայսերական արքունիքը, թէ՛ ներկայի պատերազմական գոյադիճակը վերջացնելու, և թէ խաղաղութեան նոր դաշինքի մը մասին բանակցութիւններ վարելու⁽²⁴⁾: Շապուհ զիտէր թէ զիւանադիտական խաղեր երբեք նոյնքան ազդու և նպաստաւոր արդիւնք կրնան տալ որքան ռազմական յաջող գործողութիւնները: Ան, տարիներու ընթացքին, երկու ճակատներու վրայ ալ ցոյց պիտի տար իր հնարամիտ ձեռնհասութիւնը:

Ան իրաւունք ունէր ակնածելու Կոստանդին Կայսրէն, որ մեծածաւալ կայսրութեան առանձինն յաղթական տէրն էր, զինու զօրութեամբ ճնշած, մէկը միւսին ետեւէն, սպառնական մրցակիցները, և եթէ որոշէր, կրնար Կայսրութեան բազմազան ժողովուրդներէն հսկայ բանակներ ռազմա-ղաշտ իջնցնել, աւելի սուտար և ահարկուքան Պարսիկ թագաւորի համախմբածը:

Մեծն Կոստանդին մտահոգիչ փոթորկալի ամպ մըն էր Շապուհի աչքին Մերձաւոր Արեւելքի ալապէս պայծառ քաղաքական երկնքին վրայ: Դեսպաններու և բանակցութիւններու երկարատև տուր և առը՝ պիտի ծառայէր ժամանակ շահելու, և ո՞վ զիտէ, այդ միջոցին ինչե՛ր կրնային պատահիլ:

Ամպը, սակայն, առանց իր շանթը արձակելու՝ յանկարծ չքացաւ:

Շապուհի (4)

ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ

⁽²²⁾ Ammianus, XXII. 6, 6.

⁽²³⁾ Julian, Vol. I. էջ 53.

⁽²⁴⁾ Փաւստոս, Գ. էջ 21.